

ГАТАНКИ С ОТГОВОР „ТАРАЛЕЖ“

Светла Дживтерева

Научен център за фолклор и литература „Св. Димитър Басарбовски“

В настоящия текст разглеждаме някои следи от вярвания за таралежа, отложени в гатанки с отговор „таралеж“, както и кръга от значения и ситуации, свързвани с неговия образ във фолклорната среда. Тези гатанки най-общо могат да бъдат разделени на три основни групи. Към първата група спадат гатанки от вида: „Стойко оди по поле со сто коле на рамо“ (№ 1203)¹, като в отделните варианти „Стойко“ е заменен от „Илия копилешко“, „Кирко“, „Димо“, „Гърбав Кольо“. Във втората група онимът е отстъпил място на описание на външните белези: „Сиво кълбо с игли набодено, дене седи, ноше ходи“ (№ 1218); „Живо, свито-повито, с игли побито“. В третата група на преден план е изведена играта на думи – „Еж ти га кажем, пай га не разбираш“ (№ 1223); „Еже, меже, тутун теже, кажем ти го – не го знаеш“ (№ 1224). В първите две групи са подчертани два основни признака на таралежа. Първо – бодли, означени с „колци“, „копия“ и „стрели“, „игли“ и второ – движението му „по поле шеташе“, „по гора одило“, „дене седи, ноше ходи“. В една част от тези гатанки загатването става посредством използването на оними. Таралежът е наречен „стар старец“ (в три варианта), „копеле“ (в четири варианта), „цар“ (в два варианта). Използваната образност разчита на познатото в областта на вярванията, според които таралежът е най-старото животно на земята, тъй като знае билката за подмладяване. Той е свързан със Слънцето и Космическия ред – предотвратил е женитбата на Слънцето, а с това и появата на излишни светила, които биха изгорили земята. Според легендата, след тази случка Слънцето го надарило с бодли, за да се предпазва от врагове. Оттогава таралежът е наречен „Стара вяра“.

Народната вяра му отрежда роля в началните времена. В легенда за Потопа, записана в Михайловградско, Адам и Ева прибрали в дървен ковчег по едно мъжко и по едно женско животно, за да оцелеят всички видове. Само таралежът не бил прибран, а се спасил сам, като се свил на кълбо, за да не потъне. Информаторката първоначално твърдяла, че таралежът бил само мъжки и затова бил „една вяра“².

Разгледани в един по-широк контекст, легендата за таралежа и Слънцето, гатанките, в които е загатнат като копеле, т.е. без баща, и легендата за Потопа добиват смисъл на взаимно допълващи се фрагменти, говорещи за едно отъждествяване на таралежа със Слънцето като негов зооморфен код. Легендата подсказва битуването на представа за особения произход на таралежа и потвърждава, че кодирането му в гатанките като „копеле“ или „Илия копилешко“ няма случаен характер (срв. Илия – Илиус – Хелиос). Подобно на Слънцето, той е единствен и без баща, носител на тайни знания и мъдрост. Според свидетелството на носители на фолклорната култура, ако хората можеха да говорят с него, биха живели по друг начин, тъй като биха научили много мъдрости. В приказките таралежът надхитря лисицата и спечелва облог за надбягване, като си намира двойник или се хваща за опашката ѝ. Ситуацията напомня използваната образност при загатването на сянката – „нозе няма, се по тебе оди“, „едно нешчо, колкото да търчиш, па не можеш да го стигнеш“. Движението на таралежа в гатанките е противопоставено на това на Слънцето – „дене седи, ношем ходи“, а в приказките е зададено с известна календарна обвързаност. Изпратен за вода таралежът отива и се връща за времето от Гергьовден до Димитровден; за една; за три години. Забързването му е невъзможно, тъй като води след себе си беди – когато се затичал, накрая счупил стомните³.

В гатанките таралежът е изобразен като кълбо – „живо, свито-повито“. Образът е съпоставим с начина, по който е изобразено Слънцето в детска броилка, записана от П.

Славейков⁴ – Слънчевата майчица държи в орехова черупчица две деца – едното повито, другото развито. Текстът на зальгалката възхожда към старинен космологичен мит. Чрез опозицията „повито” – „развито” е обозначено Слънцето в периодите, в които пътува към Лято и към Зима. Според свидетелството на баба Йона от с. Раковица, Кулско, когато таралежът е свит на кълбо, ако иска човек той да се развие, трябва или да му засвири, или да му задрънка с машините и ръжена. А в село Колибите, Камен дол, Димитър Маринов е записал вярването, че таралежът обича много музиката и слуша овчарите, когато свирят на кавал или гайда.⁵ С това в кръга от качества, приписвани на таралежа, попада опозицията „свито” – „развито”, при което необходимо условие за преход от едното му състояние към другото е музикалният съпровод. Т.е. загатната е обредна ситуация на преход. Тази опозиция присъства и в разглежданите гатанки чрез единия си елемент – „свито-повито”.

Бинарните семантични опозиции, които се откриват в метафорите, издават логическата същност на паремииите, тъй като моделирайки света по свой начин, те предлагат информация за него. Допуска се, че митологичното възприемане на предмети и явления в образната част на гатанките се е отложило в структурообразователни семантични двойки. Доколкото гатанката е и знак за определена ситуация или отношения между вещите, в нейния текст са намерили място техни същностни характеристики⁶.

От третата група гатанки са ни известни девет варианта. В осем от тях таралежът е загатнат като „тутун”: „тутун-еже”, „тутун-беже”, „тутунеже”, „тутун-ниже” и др. Лексемата „тутун” съдържа наставката за подсилване на качество „-ун”, което я поставя в парадигматата от имена „Перун”, „Крачун”, „Горун”, „Татунчо”⁷. Това говори, че загатваният обект присъства в гатанката в качеството си на част от митологичната система. От своя страна, името „Еж” може да се изведе от *Аж-тер – название на Змея на дълбините в индо-европейската митология⁸.

Свойствата, кодиращи в гатанките отговора „таралеж”, в контекста на вярванията за този персонаж, легендите и приказките, в които той е участник, стават част от една обща картина. Паралелът, който установихме, между качествата, приписвани на таралежа и тези на Слънцето, съдържа възможността за тяхното отъждествяване. Това съждение говори, че на един по-ранен етап таралежът е възприеман като зооморфен код на Слънчевото божество.

БЕЛЕЖКИ

1. Номерациите в текста са по **Стойкова, Ст.** Български народни гатанки. С., 1961.
2. **Георгиева, А.** Когато Господ ходеше по земята. С., 1993, 51, № 17.
3. **Български фолклорни приказки. Каталог.** Съст. Л. Даскалова-Перковска, Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева. С., 1994, № 288 В*.
4. **Славейков, П. Р.** Български притчи или пословици и характерни думи. С., 1972, 348. Броилката е анализирана в статията на **А. Калоянов** Верско-митичното и религиозно-езическото в две жътварски песни. В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. Т. 2. С., 1994, 238-241.
5. **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994, 143.
6. **Казакова, Св.** Към въпроса за логиката на отгатването и класификацията на българските народни гатанки. В: сп. Български фолклор, кн. 4, 1981.
7. Вж. **Калоянов, А.** Юнашката песен Марково оране и граничните окопи в първото българско царство. В: Палеобалканистика и старобългаристика. Сб. в чест на Ив. Гълъбов. ВТ, 1995, 399.
8. **Мифы народов мира**, т. 1. М., 1987, 50, „Аждарха”, „Ажи-дахака”.